

ВІДГУК
ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА
доктора педагогічних наук, професора НАГАЄВА Віктора Михайловича
на дисертаційне дослідження Ці Кунь на тему:
«Формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр»
лідерських якостей засобами неформальної освіти»,
подане на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю 011 «Освітні, педагогічні науки»
галузі знань 01 «Освіта/Педагогіка»

Актуальність теми виконаної роботи та зв'язок із відповідними планами галузей науки. У контексті реформування системи вищої освіти, інтеграції до європейського освітнього простору та зростання вимог до конкурентоспроможності випускників закладів вищої освіти особливої ваги набуває підготовка фахівців, здатних до ініціативності, відповідального прийняття рішень, ефективної комунікації та лідерства. Сучасний ринок праці потребує не лише високого рівня професійних знань, а й розвинених «м'яких навичок», серед яких важливе місце посідають лідерські якості.

У цьому контексті особливого значення набуває неформальна освіта, яка доповнює можливості формальної освітньої підготовки та створює сприятливі умови для особистісного розвитку студентської молоді. Різноманітні тренінги, освітні проєкти, молодіжні ініціативи, волонтерська діяльність, студентське самоврядування та інші форми неформального навчання сприяють розвитку комунікативних, організаційних та лідерських компетентностей здобувачів освіти.

Водночас аналіз наукових джерел свідчить, що попри значну увагу дослідників до проблеми розвитку лідерства та неформальної освіти, питання системного використання потенціалу неформальної освіти для формування лідерських якостей у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» у педагогічній науці потребує подальшого теоретичного обґрунтування та практичного розроблення. З огляду на зазначене, обрана тема дисертаційного дослідження є своєчасною, науково та практично значущою, оскільки спрямована на вирішення актуального педагогічного завдання – пошук ефективних шляхів формування лідерських якостей студентської молоді засобами неформальної освіти, що відповідає сучасним тенденціям розвитку вищої освіти та потребам суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Свідченням фундаментальності роботи Ці Кунь є її зв'язок із основними напрямками наукових досліджень кафедри педагогіки Національного університету біоресурсів і природокористування України за темою «Теоретико-методичні основи навчально-виховної роботи у природоохоронних та аграрних вищих навчальних закладах» (номер державної реєстрації 0115U003561).

Найбільш суттєві наукові результати, що містяться в дисертації. До найбільш значущих наукових результатів Ці Кунь відносимо: аналіз і оптимізацію науково-методологічних підходів і принципів до осмислення феноменів лідера і лідерства з виявленням сучасних тенденцій узагальнення вітчизняного та закордонного досвіду цієї підготовки; з'ясування сутності і структури лідерських якостей здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» на основі комплексного урахування особистісно-орієнтованого, інтегративно-компетентнісного, соціально-психологічного та діяльнісно-поведінкового підходів; окреслення специфіки формування лідерських якостей у студентів різних

професійних напрямів підготовки (гуманітарно-соціономічний, соціально-економічний, технічно-природничий, безпеково-оборонний, аграрно-промисловий); обґрунтування груп засобів неформальної освіти та їх ключові компоненти з виокремленням їх типології (інтерактивно-цифрові, імітаційно-гейміфіковані, соціокультурні, наставницько-рефлексивні); обґрунтування педагогічних засад формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти на основі сучасних педагогічних технологій, інтерактивно-цифрових та інформаційно-гейміфікованих форм освітнього процесу; експертне обґрунтування педагогічних умов формування лідерських якостей у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» засобами неформальної освіти, що супроводжують та зумовлюють освітній процес, впливають на його перебіг і результативність; розроблення та впровадження комплексу навчально-методичного забезпечення досягнення освітньо-наукового результату дослідження – сформованості у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей за системою сформованих критеріїв.

Нові факти, одержані здобувачкою. У дисертації Ці Кунь *вперше* у вітчизняній педагогічній науці здійснено цілісний аналіз проблеми формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти у педагогічній теорії та освітній практиці; запропоновано авторське визначення понять «лідерські якості здобувачів освітнього ступеня «бакалавр», «формування лідерських якостей здобувачів освітнього ступеня «бакалавр», «педагогічні умови формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти»; обґрунтовано компонентну структуру лідерських якостей (ціннісно-світоглядний, цілеспрямовано-вольовий, когнітивно-креативний, емоційно-комунікативний та особистісно-саморегуляційний); визначено, обґрунтовано та систематизовано засоби неформальної освіти, спрямовані на формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей у закладах вищої освіти з виокремленням їх типології (інтерактивно-цифрові, імітаційно-гейміфіковані, соціокультурні, наставницько-рефлексивні); систематизовано професійно-орієнтовані підходи до формування лідерських якостей здобувачів зазначеної категорії; розроблено та апробовано діагностичну карту оцінювання рівня сформованості лідерських якостей за визначеними критеріями (орієнтирів, дії, мислення, взаємодії, стійкості) та рівнями (високий, помірний, низький); розроблено, теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти;

уточнено: зміст ключових понять дослідження, а саме: «лідер», «лідерство», «якість», «лідерські якості», «неформальна освіта», «засоби освіти», «засоби неформальної освіти»; методологічні підходи до формування лідерських якостей здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» засобами неформальної освіти (системний, особистісно-діяльнісний, компетентнісний, аксіологічний, акмеологічний, інтерактивно-технологічний, рефлексивний, соціокультурний, гейміфікований);

подальшого розвитку набули: прогностична ідея врахування специфіки професійної підготовки у семи напрямках (гуманітарно-соціономічному, соціально-економічному, технічно-природничому, безпеково-оборонному, мистецько-креативному, медико-біологічному, аграрно-промисловому) під час формування лідерських якостей здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» у закладах вищої освіти; наукові уявлення щодо особливостей формування лідерських якостей засобами неформальної освіти в умовах закладу вищої освіти.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Обґрунтованість наукових положень і висновків дисертаційного дослідження спираються як на здобутки, так і на новітні досягнення в галузі сучасної вітчизняної та зарубіжної педагогічної науки; глибоке вивчення теоретичних засад дослідження тенденцій формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти»; методологію дослідження, яка була обрана з урахуванням специфіки завдань, об'єкта та предмета роботи; виокремлення та розв'язання низки суперечностей за темою дослідження; аргументованість і достовірність результатів, що підтверджується використанням широкої інформаційної бази; вирішення практичних аспектів дослідження. Достовірність представлених до захисту провідних положень і висновків підтверджується теоретичною аргументованістю вихідних положень, їх експериментальною перевіркою в процесі педагогічного експерименту, застосуванням адекватних методів статистичної обробки результатів, системним аналізом отриманих даних, перевіркою обраних критеріїв і показників, а також достатньою апробацією результатів дослідження у наукових публікаціях та виступах на науково-практичних заходах.

Рівень апробації результатів дослідження є достатнім і підтверджується участю авторки дисертації у науково-практичних конференціях. Зміст роботи та аналіз основних положень дисертації підтверджує досягнення мети і вирішення завдань дослідження. Висновки дисертації є повними та логічними.

Значення для науки і практики одержаних авторкою результатів. Наукові здобутки Ці Кунь складають теоретичну та методичну базу для подальших досліджень процесу формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти. Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що розроблено, апробовано та впроваджено в освітній процес положення та програму засідань онлайн-клубу «ЛідерVibe», яка охоплює сценарії і комплекс інтерактивних заходів, побудованих на засадах неформальної освіти. Зокрема, створено сценарії рольових ігор («Вибір теми для спільного студентського проєкту», «Розподіл обов'язків під час підготовки презентації», «Підготовка до участі у студентському конкурсі» та ін.; імітаційних ігор та вправ («Ситуаційний CEO», «Бачення-2030: університет майбутнього», «Проектна майстерня», «Step-by-step», «Конфлікт-експрес» та ін.; гейміфікованих командних та індивідуальних челенджів («Знайди свого лідера», «Лідерський калейдоскоп», «Місія: командна перемога», «Карта лайфхаків», «Колесо підтримки» та ін.; тренінгових і воркшоп-форматів («Гендерна рівність: чому це важливо для лідерів?», «Лідерство поза стереотипами», «Культурні аспекти лідерства у різних спільнотах», «Етичні норми у стратегічному управлінні» та ін.

Основні положення та результати дослідження впроваджено в наукову діяльність Національного університету біоресурсів і природокористування України; Вищий навчальний заклад «Університет імені Альфреда Нобеля»; Бердянського державного педагогічного університету, що підтверджено у додатках довідками та актами впровадження.

Повнота висвітлення результатів дослідження в опублікованих наукових працях. Основні теоретичні положення й висновки дослідження відображено у 11 публікаціях, з яких 4 статті у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, 7 тез наукових доповідей. Логіка викладу наукового пошуку цілком розкриває досягнення поставлених завдань. Зміст, обсяг та кількість друкованих праць відповідають

вимогам МОН України щодо публікацій основного змісту дисертації на здобуття ступеня доктора філософії.

Оцінка змісту дисертації та її завершеність. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (337 найменування, у тому числі 128 іноземними мовами), додатків. Дисертація містить 51 таблицю і 27 рисунків. Загальний обсяг дисертації становить 422 сторінки.

У першому розділі «Теоретичні засади формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей» авторкою здійснено комплексне теоретичне осмислення феноменів «лідер» і «лідерство» як концептуальної основи дослідження лідерських якостей здобувачів освітнього ступеня «бакалавр». Проаналізовано класифікації лідерських якостей у вітчизняній та зарубіжній практиці, систематизовано наявні підходи до їх компонентного складу. На основі проведеного аналізу запропоновано авторську структуру лідерських якостей здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» (ціннісно-світоглядний, цілеспрямовано-вольовий, когнітивно-креативний, емоційно-комунікативний та особистісно-саморегуляційний компоненти).

Вагомим наробком дослідження є презентація авторського визначення поняття «формування лідерських якостей здобувачів освітнього ступеня «бакалавр», як цілеспрямований, системний та педагогічно організований процес розвитку особистісних, когнітивних, комунікативних та ціннісно-мотиваційних характеристик, інтегрованих у межах взаємопов'язаних компонентів лідерських якостей (цілеспрямовано-вольового, когнітивно-прогностичного, емоційно-комунікативного, особистісно-саморегуляційного, ціннісно-світоглядного).

На основі аспектного аналізу окреслено специфіку формування лідерських якостей у студентів різних професійних напрямів підготовки (гуманітарно-соціономічного, соціально-економічного, технічно-природничого, безпеково-оборонного, мистецько-креативного, медико-біологічного, аграрно-промислового), проаналізовано провідні тенденції, форми та методи роботи, що застосовуються в межах кожної галузі.

У другому розділі «Педагогічні засади формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей» на основі функціонального та монографічного аналізу авторкою обґрунтовано групи засобів неформальної освіти та їх ключові компоненти, що сприяють формуванню лідерських якостей здобувачів освітнього ступеня «бакалавр», а саме: інтерактивно-цифрові, імітаційно-гейміфіковані, соціокультурні, наставницько-рефлексивні.

Видається обґрунтованою наукова позиція авторки щодо обґрунтування змісту інтерактивно-цифрових засобів неформальної освіти, які визначено сукупністю освітніх інструментів, методів і практик, що поєднують цифрові технології з інтерактивною взаємодією, забезпечуючи активну участь, самостійне конструювання знань та співпрацю студентів у віртуальних і онлайн-середовищах.

Цінним аспектом дослідження, на наш погляд, є визначення методологічних принципів, що розкривають зміст і особливості реалізації кожного з окреслених методологічних підходів, що забезпечують цілісність та результативність процесу формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти.

Привертає увагу виваженість авторської позиції щодо проведення опитування викладачів закладів вищої освіти з метою визначення найбільш ефективних педагогічних

умов формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти. На основі результатів опитування Ці Кунь обґрунтовано чотири педагогічні умови формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти: 1) створення інтерактивного онлайн-майданчика лідерського спрямування для організації колективних та індивідуальних форм дозвілля; 2) впровадження імітаційно-гейміфікованих засобів неформальної освіти для моделювання ситуацій, близьких до реального лідерського контексту; 3) організація соціокультурних освітніх заходів, що сприяють усвідомленню значення лідерства як культурного й етичного феномену; 4) запровадження наставницько-рефлексивних практик як інструменту осмислення індивідуальної лідерської позиції.

У третьому розділі «Емпіричне дослідження формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти» представлено етапи дисертаційного дослідження, зроблено опис процедури проведення пілотного експерименту і представлено його результати. На цій основі авторкою отримано репрезентативну картину рівня сформованості лідерських якостей у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» різних спеціальностей, що підтвердило актуальність і необхідність розроблення відповідних педагогічних умов. Для формування вибірки авторкою було використано багаторівневу стратифіковану рандомізацію, що забезпечило репрезентативність та мінімізацію систематичних помилок на базі трьох провідних закладів вищої освіти України: (Національний університет біоресурсів і природокористування України; Бердянський державний педагогічний університет; Вищий навчальний заклад «Університет імені Альфреда Нобеля»).

На основі теоретико-методологічного аналізу Ці Кунь було визначено критерії і показники лідерських якостей здобувачів освітнього ступеня «бакалавр»: критерій орієнтирів, критерій дії, критерій мислення, критерій взаємодії, критерій стійкості. Це дозволило у подальшому розробити оптимальну діагностичну карту дослідження рівня сформованості у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей, яка передбачала використання комплексу психодіагностичних методик для вимірювання окремих показників за відповідними критеріями.

Результати констатувальної діагностики засвідчили необхідність упровадження педагогічних умов у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти. Насамперед заслуговує на увагу створення інтерактивного онлайн-майданчика лідерського спрямування для організації колективних та індивідуальних форм дозвілля (через онлайн-клуб «ЛідерVibe» з використанням сучасних цифрових платформ і сучасного молодіжного стилю комунікації). Також імпонує авторська позиція щодо впровадження імітаційно-гейміфікованих засобів неформальної освіти для моделювання ситуацій, близьких до реального лідерського контексту (у форматі рольових ігор, кейсів, симуляцій, командних та індивідуальних гейміфікованих вправ).

До безумовних позитивів відносимо спроектовану авторкою методику організації соціокультурних освітніх заходів, що сприяють усвідомленню значення лідерства як культурного й етичного феномену (через участь у дискусіях, майстер-класах, воркшопах, аналізі етичних дилем, соціальних проєктах, тренінгах та ін.). Аналіз даних контрольного етапу педагогічного експерименту дозволив авторці зробити висновок про ефективність упроваджених педагогічних умов формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти. У результаті реалізації цих умов в експериментальних групах спостерігалася суттєво вища динаміка зростання рівнів сформованості лідерських якостей, ніж у контрольних групах. Статистична перевірка

із використанням λ -критерію Колмогорова-Смирнова засвідчила наявність статистично значущих змін у цих показниках, що дало підстави Ці Кунь стверджувати про ефективність і доцільність запропонованих педагогічних умов формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти.

Загальні висновки структуровані, відповідають сформульованим завданням, змісту роботи та впливають з її основних положень, чим доводиться, що мета роботи досягнута і всі поставлені завдання виконано.

Відсутність порушення академічної доброчесності. Дисертація є самостійним науковим дослідженням, в якій відображено власні ідеї і напрацювання авторки, що дозволило вирішити поставлені у роботі завдання. Дисертація містить теоретичні положення і висновки, сформульовані здобувачкою особисто. Використані в дисертаційному дослідженні ідеї і положення науковців мають відповідні посилання та використані з метою підкріплення ідей авторки. Порушень академічної доброчесності в дисертації та наукових публікаціях, у яких висвітлено основні наукові результати дисертації, не виявлено.

Дискусійні питання та зауваження до змісту дисертації. Попри загальну позитивну оцінку дисертації Ці Кунь, вважаємо за необхідне у контексті наукової дискусії висловити окремі зауваження і побажання:

1. У роботі представлено широкий спектр наукових категорій і понять, що підкреслює ґрунтовність теоретичного аналізу проблеми формування лідерських якостей у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» засобами неформальної освіти. Водночас доцільним видається узагальнення ключових термінів і понять дослідження у вигляді окремого глосарію, який можна було б подати у додатках до дисертації. Такий підхід сприяв би більш систематизованому та наочному представленню базових дефініцій дослідження.

2. У дисертації зазначено, що тема дослідження виконувалася в межах науково-дослідної роботи кафедри педагогіки Національного університету біоресурсів і природо-користування України за темою «Теоретико-методичні основи навчально-виховної роботи у природоохоронних та аграрних вищих навчальних закладах». Водночас, на нашу думку, доцільним було б більш чітко окреслити, у чому саме полягає науковий внесок представленого дослідження у розроблення цієї комплексної теми, зокрема конкретизувати, яким чином отримані результати щодо формування лідерських якостей здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» засобами неформальної освіти розширюють або доповнюють наукові напрацювання кафедри у сфері організації навчально-виховної роботи у закладах вищої освіти.

3. Визначаючи педагогічні умови формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти, авторкою здійснено попереднє формування широкого переліку можливих умов на основі аналізу наукової літератури та позитивного педагогічного досвіду, після чого застосовано метод експертного оцінювання для визначення найбільш релевантних із них. Водночас як науково-методичну рекомендацію можна висловити побажання щодо можливого використання додаткових статистичних методів (зокрема, методів факторного або кластерного аналізу) для узагальнення результатів експертного ранжування, що могло б забезпечити ще більш ґрунтовне статистичне підтвердження виділення провідних педагогічних умов.

4. На с. 155 авторка наводить інформацію щодо роботи експертної групи з оцінювання педагогічних умов формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» лідерських якостей засобами неформальної освіти. На наш погляд, слід було детальніше описати якісні

параметри роботи експертної групи з урахуванням фактору часу та оцінки об'єктивних і суб'єктивних факторів за методикою оцінно-ситуаційного підходу (Бесєдін М. О.)

5. Серед визначених авторкою критеріїв сформованості лідерських якостей у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» засобами неформальної освіти, на наш погляд, доцільно було додатково проаналізувати такі критерії, як: «якість прийняття рішень», «ефективність застосування стилів лідерства». Оптимізацію критеріальних показників бажано було виконати відповідно дескрипторам національної рамки кваліфікації та стандартами освітнього рівня підготовки фахівців різних спеціальностей.

Висловлені зауваження та рекомендації не знижують загального позитивного враження від дисертаційного дослідження Ці Кунь і можуть бути приводом для наукової дискусії.

Загальний висновок. Проведений аналіз дисертації дає підстави зробити наступний висновок: дисертація Ці Кунь на тему: «Формування у здобувачів освітнього ступеня «бакалавр лідерських якостей засобами неформальної освіти» за актуальністю, змістом, обсягом та якістю оформлення, сукупністю отриманих результатів, науковою новизною, теоретичною та практичною значущістю отриманих результатів, достовірністю та повнотою висвітлення їх у публікаціях є самостійним, цілісним, завершеним науковим дослідженням, яке успішно вирішує важливе для освітньої галузі науково-практичне завдання та відповідає встановленим вимогам до оформлення дисертацій, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 року № 40 (зі змінами) та Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44 (зі змінами), а її авторка Ці Кунь заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 «Освітні, педагогічні науки» галузі знань 01 «Освіта/Педагогіка».

Офіційний опонент професор кафедри менеджменту, бізнесу і адміністрування Державного біотехнологічного університету, доктор педагогічних наук, професор Віктор НАГАЄВ